

ศึกษาวิเคราะห์อันตรคาถาในยมกวรรคคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา
The analytical study of the Antarakatha Yamakavagga
In Dhammapadatthakatha

เวทย์ บรรณกรกุล Wate Bunnakornkul^๑

บทคัดย่อ

บทความนี้เป็นส่วนหนึ่งของดัชนีพนธ์เรื่อง “ศึกษาวิเคราะห์อันตรคาถาในยมกวรรคคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา” มีวัตถุประสงค์เพื่อศึกษาวิเคราะห์บทตามหลักไวยากรณ์และลักษณะฉันทอันตรคาถา ยมกวรรค คัมภีร์ธัมมปัทฏฐกา ทำการศึกษาข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์อื่น ๆ ที่เกี่ยวข้อง เช่น กัจจายนะ ปทฐสัทธิตี วุตโตทัย เป็นต้น ตรวจสอบโดยอาจารย์ที่ปรึกษาและผู้เชี่ยวชาญ ปรับปรุงแก้ไข เรียบเรียงบรรยายเชิงพรรณนา จากการศึกษา พบว่า บทที่นำมาวิเคราะห์มีความถูกต้องสอดคล้องระหว่างสูตรไวยากรณ์บาลี แต่มีคำแปลเป็นไทยไม่ตรงความหมายหลายบท เช่น ติส ในบาทคาถาว่า ติสานํ สหพตํ ปโตตติ เรื่องมัญญุกุณฑลํ คำแปลเป็นไทยทุกฉบับคล้อยตามธัมมปัทฏฐกาฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัยว่า (ทำกุศลกรรมแล้ว) ถึงความเป็นเพื่อนของเหล่าไตรทศ (เทพดา) เมื่อศึกษาวิเคราะห์แล้วพบว่า คำว่า ติส ควรแปลว่า “เทวดา” หรือสวรรค์ชั้นดาวดึงส์ อันตรคาถาจัดเป็นคาถาวรรณพฤติ คือ ปฐยาวัตตคาถา วิปูลาคาถา อุปะชาติคาถา จัดเป็นคาถามาตราพฤติ คือ ปฐญาอรียาคาถา และ เวตาลีคาถา เมื่อศึกษารายละเอียดแล้ว พบว่า บางคาถาคลาดเคลื่อนจากคัมภีร์และหลักฉันทลักษณ์ คือ คาถาว่า เย ธมมา เหตุปภวา คาถานี้จัดเป็นคาถามาตราพฤติ ชื่อ ปฐญาอรียาคาถา

คำสำคัญ: อันตรคาถา, ยมกวรรค, ธัมมปัทฏฐกา, ไวยากรณ์บาลี, ฉันทลักษณ์

^๑ สาขาวิชาบาลีพุทธศาสตร์ บัณฑิตวิทยาลัย มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาเขต บาลีศึกษาพุทธโฆส นครปฐม Pali Buddhism, Graduate School, Mahachulalongkornrajavidyalaya University Palisuksa Buddhagosa Campus Nakornphathom, Thailand

Abstract

This article is the part of Dissertation. Objective is to analyze Antaragatta in aspect of grammar rules and prosody. Method of study was documentary research. Research data had been collected from primary sources; Tipitaka, its commentaries, sub-commentaries and other concerned texts such as Kaccayana, Padarupasiddhi etc. then previewed by supervisor and Buddhist experts. Finally, researcher corrected and composed in descriptive style. It was found that all terms which had been taken to be analyzed were mostly correct and consistent with Pali grammar rules found in various scriptures, but some terms in Thai-version were unclear such as term ‘Tidasa’ in verse ‘Tidasanam sahabayatam pattoti’ found in story of Matthakundali. All Thai-translated versions comply with Dhammapadttthakatha which was translated by Mahamakutarajvidyalaya foundation as ‘(one who cultivated wholesomeness) attained the companion-being of Tidasa (Deity).’ Analyzing this verse reveals that even the term ‘tidasa’ appears similar to Pali word ‘Traithos’ but it should translate as ‘deity’ only in this verse.

For prosody study, it was found that Antaragatha was classified as ‘gathavannavutti’ or a verse with amount of defined words which were divided into 3 sub-groups; Pathayavattagatha, Vipulagatha and Upajatigatha. This Antaragatha also was classified as ‘gathamataavutti’ or a verse with amounts of defined rules based on span of hard or light articulation divided into 2 sub-groups; Pathaya-ariyagatha and Vetaliyagatha. From study of its details, it was found that there found no concordance of some verses with Tipitaka scripture and prosody principle in Vuttodaya text. That verse ‘Ye Dhamma Hetuppabhava’ is not Pathayavattagatha but it is ‘Gathamataavutti’ named ‘Pathya-ariyagatha.’

Keywords: Antaragatha, Yamakavagga, Dhammapadatthagatha, Pali Grammar, Pali Prosody.

บทนำ

พระธรรมบท คือพระดำรัสที่พระพุทธองค์ได้ตรัสไว้ เป็นพระดำรัสประเภทร้อยกรอง เรียกว่า คาถา คือคำประเภทร้อยกรองหรือฉันทลักษณ์ พระธรรมสังคีติกาจารย์ รวบรวมไว้ใน พระสุตตันตปิฎก ขุททกนิกาย เป็นคัมภีร์ที่รวบรวมบทร้อยกรองธรรมะของพระพุทธองค์จำนวน

๔๒๓ พระคาถา ต่อมาเป็นผู้รู้ความหมายคำสั่งสอนของพระบรมศาสดาสัมมาสัมพุทธเจ้า ได้อธิบายพระคาถาธรรมบท เรียกว่าอรรถกถาพระธรรมบทเพื่ออธิบายพุทธพจน์ส่วนที่ยากแก่การเข้าใจ อรรถกถาพระคาถาธรรมบทที่มีชื่อเสียงเป็นที่ยอมรับของนักปราชญ์ฝ่ายเถรวาท คือ คัมภีร์ธัมมปทีฏฐกถา ผลงานของพระพุทโธสาจารย์ นอกจากคัมภีร์อรรถกถาแล้ว พระคาถาธรรมบทยังมี คัมภีร์ประกอบสำหรับศึกษาค้นคว้าอีกตามลำดับชั้น คือ ธรรมบทมหาฎีกา ผลงานของพระวรสัมโพธิมหาเถร ธรรมปทีฏฐกถาคาถาโยชนา ผลงานของพระสิริสุขุมังคละมหาเถร เป็นต้น คัมภีร์ธัมมปทีฏฐกถา นับเป็นวรรณคดีบาลีที่ได้รับความนิยมมากทั้งจากชาวพุทธ และจากผู้ที่วิชาการฝ่ายพระพุทธศาสนาโดยเฉพาะผู้ศึกษาชาวตะวันตก มีผู้แปลธรรมบทภาษาบาลีนี้ออกเป็นภาษาต่าง ๆ หลายภาษา เช่น เยอรมัน ฝรั่งเศส อังกฤษ อิตาลีอื่น นอกจากนั้นยังมี ฉบับภาษาสิงหล ภาษาปรากฏฤต ภาษาสันสกฤต ภาษาจีน ภาษาทิเบต ภาษาพม่าและภาษาไทย^๒

คัมภีร์ธัมมปทีฏฐกถา เดิมที่ได้ถูกจารจารึกไว้ด้วยภาษาสิงหลในลังกาทวีป หรือตามพณณทวิป^๓ แปลว่า เกาะเป็นที่อยู่ของคนผู้มีฝ่ามือแดง พระพุทโธสาจารย์ ได้แปล คัมภีร์ธัมมปทีฏฐกถาเป็นภาษามคธหรือภาษาบาลี มีคันถารัมภะ คือ คำเริ่มต้นคัมภีร์ หรือเรียกว่า ปณามคาถา คือ คำไหว้ครูเป็นเบื้องต้นแล้วมีคำพรรณนาความ หรือ อธิบายความตามวรรค กล่าวคือ แต่ละเรื่องในวรรคนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสพระคาถา เกี่ยวกับเรื่องใดที่เรียกว่า วัตถุนิทาน ได้ปรารถนาใครให้เป็นเหตุแล้ว ก็เล่าปรารถนาเหตุที่เกิดขึ้นไปตามลำดับเรื่อง บางเรื่อง มีข้อความที่เป็นฉันทลักษณ์ เรียกว่า อันตรคาถา ซึ่งพระอรรถกถาจารย์ได้นำมาจากพระไตรปิฎกบ้าง ชาดกบ้าง จนกระทั่งสรุปความได้ว่า เมื่อได้สมเหตุสมผลแล้ว จึงได้ตรัสพระคาถาดังกล่าว จบแล้วได้อธิบายความในพระคาถา ให้เป็นที่เข้าใจ เรียกว่า “แก้อรรถ”^๔ คือ ขยายความพระคาถาให้พิสดารขึ้น ลงท้ายสรุปว่า เทศนาในครั้งนั้นมีผู้ได้รับประโยชน์ ได้ตรัสรู้มรรคผลจำนวนมาก และมีนิคมนถาคือค้ำถายเป็นที่สุด

อันตรคาถา อันเป็นส่วนประกอบเนื้อหาในการอธิบายเรื่องราวประกอบคัมภีร์ธัมมปทีฏฐกถา มีลักษณะการประพันธ์เป็นฉันทลักษณ์ มีลักษณะการใช้หลักภาษาที่บังคับด้วยตำแหน่งครุ ลหุ และ มาตราของฉันทลักษณ์ และเมื่อตรวจสอบ อันตรคาถา ระหว่างฉบับมหาจุฬารัฐกถา ฉบับฉัฐฐสังคีติ หรือฉบับที่ใช้เป็นตำราเรียนของพระปริยัติธรรมของคณะสงฆ์ไทย เป็นต้น ยังพบบทหรือบาทคาถา คลาดเคลื่อนกัน ซึ่งลักษณะการประพันธ์ดังกล่าวนี้ ต้องอาศัยความรู้เรื่องหลักไวยากรณ์ และฉันทลักษณ์อย่างละเอียด จึงจะสามารถวินิจฉัยบทพยัญชนะได้

^๒ ดูรายละเอียดใน สุภาพรรณ ณ บางช้าง. ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา, (กรุงเทพมหานคร นคร : สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย, ๒๕๒๖), หน้า ๗๗ - ๘๕.

^๓ ดูรายละเอียดใน ชู.ธ.อ. (บาลี) ๑/ (๒) - (๓).

^๔ ดูรายละเอียดใน มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ธรรมบทและธัมมปทีฏฐกถา. (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มูลนิธิภูมิพลโลกิขุ, ๒๕๕๑), หน้า (๒๗) - ๒๙.

ถูกต้อง ด้วยเหตุผลและความจำเป็นดังกล่าว ผู้วิจัยจึงเลือกศึกษา อันตรคาถา ในยมกวรรคคัมภีร์ ธรรมปัทมฎกเถา ในด้านความหมาย ความสำคัญ รวมทั้งวิเคราะห์ ตามหลักคัมภีร์ศัพทศาสตร์ เพื่อเป็นการประมวลองค์ความรู้และสังเคราะห์ข้อมูลเชิงวิชาการภาษาบาลี อันจะเป็นประโยชน์ในการศึกษาและเผยแผ่พระพุทธศาสนาสืบไป

๒. วัตถุประสงค์การวิจัย : เพื่อศึกษาวิเคราะห์อันตรคาถาด้านไวยากรณ์และฉันทลักษณ์

๓. วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ เป็นการศึกษาวิเคราะห์เอกสาร (Document Research) โดยมีวิธีการศึกษาดังนี้รวบรวมข้อมูลอันตรคาถา ที่มาอันตรคาถา ยมกวรรคคัมภีร์ธรรมปัทมฎกเถา เทียบเคียงอ้างอิงกับภาคสถานจากคัมภีร์ระดับต่าง ๆ เลือกบทบาลีวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์ไวยากรณ์ ศึกษาวิเคราะห์ลักษณะฉันทลักษณ์ในการประพันธ์อันตรคาถาบอกชื่อฉันทลักษณ์ แต่ละคาถา ทั้งวรรณพฤติและมาตราพฤติ

๔. ผลการวิจัย

อันตรคาถา ในยมกวรรค ที่นำมาศึกษาค้นคว้าครั้งนี้ มีจำนวนทั้งหมด ๕๒ คาถา^๕ ผู้วิจัยได้ยึดคัมภีร์ ธรรมปัทมฎกเถา ฉบับมหาจุฬาลงกรณ^๖ และ ธรรมปัทมฎกเถา ปจโม ภาค ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย เป็นแบบ ทั้งนี้เพื่อสะดวกในการศึกษาของนักเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลี จากการศึกษาค้นคว้าโดยอาศัยกฎเกณฑ์สูตรไวยากรณ์ พบว่า ฉบับแปลเป็นภาษาไทยทั้งการแปลโดยพยัญชนะและแปลโดยอรรถ ส่วนมากแปลคล้อยตามฉบับธรรมปัทมฎกเถาแปล โดยแผนกตำรามหามกุฏราชวิทยาลัย เมื่อศึกษาค้นคว้าโดยตามสูตรไวยากรณ์บาลีในคัมภีร์ต่าง ๆ แล้ว พบว่า มีบทต่าง ๆ จำนวนมากในอันตรคาถา ยมกวรรค ที่มีการสื่อความหมายในฉบับแปลเป็นไทย ยังมีคำแปลไม่ชัดเจน ในบทความนี้ ผู้วิจัยขอเสนอเป็นตัวอย่าง ๒ บทคือ

บทว่า ปาลิต^๗ ปรากฏในอันตรคาถา เรื่องจักขุปาลเถระ แปลตามศัพท์ไวยากรณ์ ควรแปลว่า แนะนำผู้มีชื่อว่าปาละ ไม่ควรแปลว่า “ปาลิตะ” เพราะท่านชื่อว่าปาละ ไม่ใช่ปาลิตะ

^๕ กำหนดหมายเลขจำนวนคาถาตามคัมภีร์ธรรมปัทมฎกเถาคาถาโยชณา, พิมพ์โดย เสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ พระวิสุทธาธิปติ (สง่า ปภัสสรมหาเถร), (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕), หน้า ๕ - ๒๗.

^๖ ขททกนิกายฎกเถา ธรรมปัทมฎกเถาฉันทนา ไทย - รัฏฐ มหาจุฬาลงกรณวิทยาลัย ปกาสิตา อนุสรณ์นิยา พุทธวสเส ๒๕๔๙.

^๗ คำแปลเป็นไทยในหนังสือวิชาแปลมคธเป็นไทย ชั้นประโยค ๑-๒ ทุกฉบับ แปลว่า แนะนำปาลิตะ

มาจาก ปาล ศัพท์+อิต ปัจจัยในสัณฺษัต ตัทธิต^๘ ในอันตรคาถามีรูปเป็น ปาลิต เพื่อให้ครบ พยางค์ในการประพันธ์ตามลักษณะฉันท์ คัมภีร์โศคคัลลานไวยากรณ์^๙ แสดง อิต ปัจจัยในสัณฺษัต ตัทธิตว่า สณฺษัต ตารกาทิตฺวิโต ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สณฺษัต = เกิดแล้ว สูตรของกัจจายนไวยากรณ์ ให้ลง อิต ปัจจัยท้าย ปาล ศัพท์ ด้วยสูตรว่า ยท นุปปนฺนา นิปาตนา สิฉณฺณติ^{๑๐} ศัพท์ที่มีได้สำเร็จ[ด้วยสูตร] ย่อมสำเร็จด้วยนิปาตณสูตร คือ ยท นุปปนฺนา ฯ สูตรนี้

บทว่า ติทส เรื่องมีภุชฺฐกณฺฐลี ในบาทคาถาว่า ติทสํ สหฺพยตํ ปตฺโตติ. คำแปล เป็นไทยทุกฉบับจะแปลคล้อยตามอัมมปัทมภุชฺฐกถาแปล (ภาค ๑) ฉบับมหาหมกุฎราชวิทยาลัยว่า (ทำกุศลกรรมแล้ว) ถึงความเป็นเพื่อนของเหล่าไตรทศ (เทพดา) ซึ่งมีเนื้อหาที่แสดงให้เห็นว่า มีภุชฺฐกณฺฐลี หลังจากตายแล้ว ก็ไปอุบัติเป็นเทวดาในกลุ่มเทวดา ๓๓ ตน ผู้วิจัยได้ทำการศึกษา วิเคราะห์แล้วพบว่า คำว่า ติทส มีความหมาย ๒ ประการ คือ ติทส แปลว่า เทวดา และ เทวดา ๓๓ องค์

ตามความหมายแรกว่า “เทวดา” คำว่า ติทส มีศัพท์เดิมมาจาก ติ ศัพท์+ทสา ศัพท์ ที่เป็นอาการันต์ อิตฺถิลิงค์ ใช้ในความหมายว่า “ระยะเวลา” มีรูปวิเคราะห์ว่า ติสฺโส ทสา เยสนฺติ ติทสา (ติทสา คือ ผู้มีระยะเวลา ๓) หมายความว่า มนุษย์มีระยะเวลา ๖ อย่าง คือ ๑. การเกิดขึ้น (ชาติ) ๒. การปรากฏ(สัตว์) ๓. การเจริญเติบโต(วุฒิ) ๔. การเปลี่ยนแปลง (ปริณามะ) ๕. การสิ้นไป (ขยะ) ๖. การพินาศไป (วินาสะ) แต่เทวดามีระยะเวลา ๓ เท่านั้น คือ การเกิดขึ้น การปรากฏ และการพินาศไป ที่จริงแล้วเทวดาเป็นสัตว์ประเภทโอปปาติกะที่ผุดเกิดขึ้นทันทีที่มีอายุ ราว ๒๕ ปี และสิ้นชีพด้วยรูปกายเช่นนั้น ดังข้อความในคัมภีร์อภิธานปปทีปิกาฎีกาว่า ชาตีสตฺตา วินาสสงฺขาทา ติสฺโส ทสา ปริณามะ เอเตสนฺติ ติทสา. เอเต หิ มนุสฺสทาโย วิย วุฑฺธิปริณามขเยหิ น ยุชฺชนฺติ. ปญฺจวิสฺตฺวสฺสฺสุทฺเทสิยา เอว อูปฺปชฺชนฺติ สนฺติ วินสฺสนฺติ จ.^{๑๑} ระยะเวลา ๓ กล่าวคือ การเกิดขึ้น การปรากฏ และการพินาศไป มีอยู่แก่เทวดาเหล่านั้น เหตุนี้เทวดาเหล่านั้นชื่อว่า

^๘ โศคคัลลานไวยากรณ์ แสดง อิต ปัจจัยในสัณฺษัต ตัทธิตว่า สณฺษัต ตารกาทิตฺวิโต (ลง อิต ปัจจัยท้าย ตารกา ศัพท์เป็นต้นในความหมายว่า สณฺษัต = เกิดแล้ว) ตารกา สณฺษาทา อสฺสาติ ตาร กิตฺ, คคนฺ (ท้องฟ้ามีดวงดาวปรากฏแล้ว) ปุปฺพานิ สณฺษาทานิ อสฺสาติ ปุปฺพิโต, รุกฺโข (ต้นไม้มีดอกเกิด แล ล้ว) ผลา นิ สณฺษาทานิ อสฺสาติ ผลิโต, รุกฺโข (ต้นไม้มีผลเกิดแล้ว) โมค. ๔/๔๕.

^๙ โโมค. ๔/๔๕.

^{๑๐} รุ. ๔๒๓, นิติ. ๘๓๐.

^{๑๑} อภิธาน.ฎีกา ๑๑.

ติทสะ โดยแท้จริงแล้ว เทวดาเหล่านั้นไม่ประกอบด้วยการเจริญเติบโต การเปลี่ยนแปลง และการสิ้นไปเหมือนมนุษย์ มีอายุคงคนอายุ ๒๕ ปี ย่อมเกิดขึ้น ดำรงอยู่ และพินาศไป^{๑๒}

ตามความหมายที่สองว่า “เทวดา ๓๓ องค์” คำว่า ติทสะ มีศัพท์เดิมมาจาก ติ ศัพท์ + ทส ศัพท์ มีรูปวิเคราะห์ว่า ตีฉิ ทส ปริมาณเมเตสนติ ติทสา, เทวา (สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้น เทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ (มีจำนวน ๓๓ องค์) ให้แปลงสระ อ ของ ทส เป็น อ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ว่า กวจิ สมาสสนตคตตามมการนโต^{๑๓} (แปลงสระท้ายซึ่งเป็นที่สุดของสมาสเป็น อ ในบางแห่ง) เพื่อห้ามวิธีสรพนามของศัพท์นี้คือการแปลง โย กับ อ ของ ทส เป็น อ ด้วยสูตรในกัจจายนไวยากรณ์ ว่า ปญจาทินมกาโร^{๑๔} (แปลงสระท้ายของปญจ ศัพท์เป็นต้นที่แสดงอิตถีลิงค์ ปุงลิงค์ และนปุงสกลิงค์ กับวิภตติเป็น อ อักษร ในเพราะ โย วิภตติ) แล้วจึงแปลง โย เป็น อา ตามวิธีของปฐิสาทิคณะได้ ดังข้อความว่า ตีฉิ ทส ปริมาณเมเตสนติ ติทสา^{๑๕} เทวา. สมาสสนตสส อตต. อิจิ ปริมาณสททสส สนนิชานโต ทสสทโท สงขยาเน วตตเต.^{๑๖} สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้น เทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติทสะ (มีจำนวน ๓๓ องค์) ความเป็น อ ของสระท้ายสมาสย่อมมี ในตัวอย่างนี้ ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาเพราะอยู่ใกล้ศัพท์ว่า ปริมาณ^{๑๗}

^{๑๒} แม้มคัมภีร์ศัพท์สโตมมทานิธิ (หน้า ๒๐๕) ก็อธิบายเรื่องนี้ว่า ติทส ปุ. ติสฺโส ทสายุ ชา
ติ ส ตุ ต ต า -
วินาสาชยา, น ตุ วุทธิปริณามกชยา มจจานมิว ทสลา เยสฺ, เทเวสุ. (ศพท.มทานิธิ หน้า ๒๐๕) ตริทศ ปุ.
ต ริ ส โ ร -
ทศา ขนมสตตาวินาศาชยา, น ตุ วุทธิปริณามกชยา มตตยรานามิว เยชาม, เทเวสุ.] ติทส ปุงลิงค์
ระยะกาล ๓ ที่เรียกว่า การเกิดขึ้น การปรากฏ และการพินาศไป มีอยู่แก่เทวดาเหล่าใด มิใช่เหมือน
ระยะกาลที่เป็นการเจริญเติบโต การเปลี่ยนแปลง และการสิ้นไปที่มีอยู่แก่มนุษย์ เหตุนั้น เทวดาเหล่านั้น
ชื่อว่า ติทสา ย่อมเป็นไปในเทวดาทั้งหลาย

^{๑๓} รุ. ๓๕๐, กจ. ๓๓๗, โมค. ๑/๔๐, นิตติ. ๗๒๒.

^{๑๔} รุ. ๒๕๑, กจ. ๑๓๔, โมค. ๒/๑๖๙, นิตติ. ๒๔๗.

^{๑๕} ในประโยคที่ว่า ตีฉิ ทส ปริมาณเมเตส (สามสิบสามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น) คำว่า ตีฉิ แม้มมีเพียงศัพท์เดียว ก็แปลสองครั้งโดยต้นตัญย^{๑๔} คือ นัยที่เหมือนเส้นด้าย กล่าวคือ มีความหมายสองอย่างซ้อนอยู่ในศัพท์หนึ่ง เหมือนเส้นด้าย ๒ เส้นที่ทบซ้อนกันไว้ทำให้เห็นเหมือนมีเส้นเดียว ในที่นี้จึงแปลว่า ตีฉิ ทส (สิบสามครั้ง, สามสิบ) ตีฉิ (สาม) รวมเป็นเทพเจ้าสามสิบสามองค์ ดูรายละเอียดเรื่อง ต้นตัญย ดูรายละเอียดใน พระวิสุทธาจารย์, **เนตติหารัตตที่ปนี อุปจาร และ นย**, แปลโดยพระธัมมานันทเถระ, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๓), ๕๖-๕๗.

^{๑๖} วุตติ คำอธิบาย รุ. ๓๕๒.

^{๑๗} โมคคัลลานไวยากรณ์ ปรากฏข้อความเกี่ยวกับเรื่องนี้ว่า ตโย ทส ปริมาณเมสฺ ติทสา.
ก ถิ ท ส -
สทโท สงขยาเน วตตเต. ปริมาณสททสนนิชานา, ยถา ปญจ ปริมาณเมสฺ ปญจกา สกุกณาติ. สามสิบ

จากการศึกษาทบทวนวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องกับลักษณะฉันทแล้ว พบว่า ในการเรียกชื่อฉันท ยังมีความเข้าใจคลาดเคลื่อนบางประเด็น เช่น คำเรียกที่สับสนระหว่าง “ฉันท” และ “คาถา” เรียกคาถาเป็นฉันท เช่น ปฐยาวัตฉันท, อินทริวิเชียรฉันท เมื่อศึกษาข้อมูลโดยละเอียดตามหลักคัมภีร์วุดไตย ควรเรียกว่า ปฐยาวัตคาถา อินทริวิเชียรคาถา เพราะ “ฉันท” คือ การกำหนดจำนวนพยางค์ในแต่ละบาทคาถา คำว่า “คาถา” คือ การกำหนดวงครุลหุตามตำแหน่งต่าง ๆ ตามบัญญัติแห่งฉันทลักษณ์^{๑๘} ดังนั้น ฉันทจึงเป็นเหตุให้เกิดคาถา ส่วนคาถาเป็นผลของฉันท^{๑๙} เมื่อนำอันตรคาถา ในยมกวรรค ธรรมบทฎฐกถา จำนวน ๕๒ คาถา มาแยกวิเคราะห์ลักษณะฉันทแต่ละคาถาแล้ว พบว่า มีลักษณะฉันทเป็นทั้งวรรณพฤติ และมาตราพฤติ ได้ ๓ กลุ่ม คือ

๑. คาถาวรรณพฤติ มี ๓ กลุ่ม คือ

๑.๑ กลุ่มปฐยาวัตตคาถา มีจำนวน ๑๗ คาถา

๑.๒ กลุ่มวิปุลาคาถา มีจำนวน ๑๓ คาถา

๑.๓ กลุ่มอุชชาติคาถา มีจำนวน ๖ คาถา

๒. คาถามาตราพฤติ มี ๒ กลุ่ม คือ

๒.๑ ปฐญาอริยาคาถา มีจำนวน ๑ คาถา

๒.๒ เวตาลียาคาถา มีจำนวน ๘ คาถา

๓. สามัญญคาถา คือ กลุ่มคาถาที่ไม่ปรากฏชื่อในคัมภีร์วุดไตย มีจำนวน ๗ คาถา

แม้เนื้อหาทุกคาถาจะมีความถูกต้องสอดคล้องกันทุกคัมภีร์ที่นำมาประกอบกรวิเคราะห์เป็นส่วนมาก แต่เมื่อศึกษาในด้านลักษณะฉันทแล้ว พบว่า มีบางคาถาคลาดเคลื่อนจาก

สามเป็นจำนวนของเทพเจ้าเหล่านั้น เหตุนั้นเทพเจ้าเหล่านั้นชื่อว่า ติสสะ (มีจำนวน ๓๓ องค์) ถามว่า : ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาได้อย่างไร ตอบว่า : ทส ศัพท์ย่อมเป็นไปในสังขยาได้ เพราะอยู่ใกล้ศัพท์ว่า ปริมาณ ดังคำว่า ปญจ ปริมาณเมส ปญจกา, สกฺกนา (ห้าเป็นจำนวนของสัตว์เหล่านั้น เหตุนั้น สัตว์เหล่านั้นชื่อว่า ปญจกะ หมายถึง นก) โมค. ๓/๑๗.

^{๑๘} ปรากฏหลักฐานที่แสดงความแตกต่างกันระหว่างฉันทและคาถาว่า วรรณานียโม ฉนโท, ครุลหุนียโม ภเว วุตติ. การกำหนดพยางค์ชื่อว่า ฉันท ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา (นิติ. ๑๕๘.)

อกฺขรณียโม ฉนทํ	ครุลหุนียโม ภเว วุตติ
ทีโฆ สโยคาทิปุพฺโพ	รสโส จ ครุ ลหุ ตฺ รสโส.
	พาลาวตาร. ๑๑

การกำหนดพยางค์ชื่อว่าฉันท ส่วนการกำหนดครุลหุ ชื่อว่า คาถา ทีฆะสระและรัสสะสระต้นสังโยค ชื่อว่า ครุ ส่วนรัสสะชื่อว่า ลหุ.

^{๑๙} สมเด็จพระพุทธชินวงศ์, การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เล่ม ๑, ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์, ๒๕๕๙), หน้า ๔๗.

บาลีพระไตรปิฎก เช่น คาถา เย ธมมา เหตุป্পภาวา เป็นต้น ธมมปทภูจกถา (ปจโหม ภาโค) ฉบับมหามกุฏราชวิทยาลัย (เป็นหนังสือเรียนวิชาแปลมคธเป็นไทย และ แปลไทยเป็นมคธ หลักสูตรการศึกษาพระปริยัติธรรมแผนกบาลี แม่กองบาลีสนามหลวง) ไม่มี อาห ในบาทที่ ๒ เพิ่ม จ ในบาทที่ ๓

เย ธมมา เหตุป্পภาวา, เตสํ เหตุํ ตถาคโต,
เตสญจ โย นิโรโธ จ; เอวาทิ มหาสมโณติ.^{๒๐}

จากการศึกษาอาคตสถานของคาถา เย ธมมา เป็นต้น ดังกล่าวนี้นี้ ผู้วิจัยขอเสนอรูปแบบคาถา เย ธมมา เหตุป্পภาวา เป็นต้นนี้ ที่ถูกต้องสอดคล้องกับบาลีพระไตรปิฎก อรรถกถา และสอดคล้องกับลักษณะฉันทมาตราพหุติ จะได้รูปแบบที่ถูกต้อง ดังนี้

เย ธมมา เหตุป্পภาวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต อาห
เตสญจ โย นิโรโธ เอวาทิ มหาสมโณ

เมื่อศึกษาคุณลักษณะของฉันทในคัมภีร์รัตนุตโตทัยแล้ว พบว่าคาถานี้เป็นปฐยาอริยาคาถาที่ใช้กฎพิเศษที่รวมคำ ๒ พยางค์ว่า เหตุปป (๒ ๒) ซึ่งมี ๔ มาตราเป็น ๑ พยางค์และถือว่าเป็นครุที่มี ๒ มาตรา ก็จะตรงตามลักษณะของปฐยาอริยาคาถา

บางท่านศึกษาลักษณะฉันทที่กำหนดเป็นหลักสูตรให้ศึกษาเพียงวรรณพหุติ ๖ แบบมิได้ศึกษาคาถามาตราพหุติกับข้อยกเว้นที่ฉันทลักษณะอนุญาตไว้ อาจจะเข้าใจว่าคาถาข้างต้นนี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ จึงถือว่าคำว่า อาห ในบาทที่ ๒ เกินมา ทั้งยังเพิ่ม จ ศัพท์ในบาทที่ ๓ เพื่อให้ครบ ๘ พยางค์ ก็จะได้รูปแบบตามหนังสือที่ใช้เป็นแบบเรียนในหลักสูตรว่า

เย ธมมา เหตุป্পภาวา เตสํ เหตุํ ตถาคโต
เตสญจ โย นิโรโธ จ เอวาทิ มหาสมโณติ.

ความเห็นนี้คงเกิดจากการพบว่าพระไตรปิฎกกับอรรถกถาฉบับไทยในบางที่มีวงเล็บเป็นรูปว่า (อาห) ผู้ตรวจชำระจัดพิมพ์รุ่นหลัง อาจคิดว่าคำว่า อาห เกินมา และทำการวินิจฉัยคาถานี้เป็นคาถา ๘ พยางค์ จึงใส่วงเล็บ (อาห) ไว้เป็นเครื่องหมายให้สังเกตว่าคงเกินมา และถือว่าคำว่า ตถาคโต ควรจะแยกเป็นสองคำว่า ตถา (อย่างนั้น) คโต (ตรัสแล้ว) ไม่ใช่บทพระชนาว่า ตถาคโต (พระตถาคต) เพราะมีประธานคือ มหาสมโณ แล้ว^{๒๑} และในบาทที่ ๓ เพิ่ม จ ศัพท์ เพื่อให้เป็น ๘ พยางค์^{๒๒} ทั้งหมดนี้ไม่ถูกต้องตามเหตุผลดังต่อไปนี้

^{๒๐} มหามกุฏราชวิทยาลัย, **ธมมปทภูจกถา (ปจโหม ภาโค)**, (นครปฐม : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๓), หน้า ๘๔.

^{๒๑} คำว่า คโต ที่แปลว่า “ตรัส” มีพจน์ในรูปสมาสว่า ตถาคโต (ผู้ตรัสคำจริง), สุคโต (ผู้ตรัสดี) ไม่มีพบในรูปคำเดียว ตามปกติคำว่า คโต แปลว่า “ไป” คำนี้สำเร็จรูปมาจาก คมฺ ชาติ + ต ปัจจัย ส่วนคำว่า คโต ที่แปลว่า “ตรัส” สำเร็จรูปมาจาก คท ชาติ + ต ปัจจัย แปลง ท เป็น ต โดยใช้วิธีัตตินัยคือการทำตัวรูปด้วยวิธีลบอักษรเป็นต้นโดยไม่ใช้สูตรทางไวยากรณ์ คำที่ทำตัวรูปด้วยวิธีัตตินัยดังกล่าวนี้เป็นคำเฉพาะไม่ทั่วไปกับรูปคำธรรมดา เมื่อผู้ฟังได้ยินคำว่า คโต จะเข้าใจว่า “ไป” ไม่เข้าใจว่าผู้พูด

๑. พระไตรปิฎกและอรรถกถาฉบับมหาจุฬาฯ และฉบับไทยส่วนใหญ่มีรูปเป็นอริยาคาถาตามที่แสดงมาแล้ว พระไตรปิฎกฉบับฉัฐฐสังคีติ, สิงหล และโรมันก็มีรูปเหมือนกัน แม้ศิลาจารึกพระปฐมเจดีย์ (พ.ศ. ๑๒๐๐-๑๓๐๐) ก็มีรูปเป็นอริยาคาถาเช่นกัน

๒. คัมภีร์อรรถกถาระบุว่ามีคำว่า อาห เป็นกริยาของประธานคือ ตถาคโต ดังนี้ เตสฺ เหตุ ตถาคโต อาหาติ เตสฺ เหตุ นาม สมุทยสจฺจ, ตถจ ตถาคโต อาหาติ ทสเสติ.^{๒๓} พระดำรัสว่า เตสฺ เหตุ ตถาคโต อาห (พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น) แสดงข้อความว่า เหตุของธรรมที่เป็นเบญจขันธ์เหล่านั้นคือสมุทยสจฺจ [ต้นหา] พระตถาคตตรัสเหตุนั้นไว้อีก เตสฺ ธมมานิ เหตุ การณ์ ตถาคโต อาห กเถสิ.^{๒๔} พระตถาคตตรัสเหตุของธรรมเหล่านั้น

๕. สรุป องค์ความรู้ใหม่และข้อเสนอแนะ

๕.๑ สรุป

การวิเคราะห์อंतरคาถาในด้านไวยากรณ์และฉันทลักษณ์ดังกล่าวนี้ เป็นการวิเคราะห์โดยอาศัยสูตรกฎเกณฑ์หลักไวยากรณ์ภาษาบาลี มีการอ้างตามลำดับคัมภีร์ คือ ปทรูป สิทธิ กัจจายณะ โมคคัลลานะ และสัททนีติ บางบทผู้วิจัยได้ให้ความหมายเพิ่มเติม โดยอ้างอิงคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องตามลำดับ คือ พระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์ประเภทนิพนธ์ เช่น คัมภีร์อภิธานปิทีปิกา และคัมภีร์ธาวัตถสังคหะ เมื่อศึกษาวิเคราะห์บทตามสูตรไวยากรณ์บาลี ในคัมภีร์ต่าง ๆ แล้ว พบว่า มีบทต่าง ๆ จำนวนมากในอंतरคาถา ยมกวรรค มีการสื่อความหมายในฉบับแปลเป็นไทย ไม่ชัดเจน ในดัชนีพนธ์นี้ เป็นการนำบทต่าง ๆ มาวิเคราะห์โดยละเอียดแล้ว ได้เสนอเป็นข้อค้นพบใหม่ เช่น ปาลิต เสนอให้แปลว่า “แนะนำผู้มีชื่อว่าปาละ” หรือ ดิทส ควรแปลว่า “เทวดา” หรือ “สวรรค์ชั้นดาวดึงส์” ในการศึกษาวิเคราะห์ลักษณะฉันทในอंतरคาถา ได้ศึกษานิยามความหมาย ฉันท์ คาถา และลักษณะฉันท์ในอंतरคาถาแล้ว พบว่า ปัจจุบันยังมีคำเรียกที่สับสนระหว่าง “ฉันท์” และ “คาถา” เรียกคาถาเป็นฉันท์ เช่น ปฐยาวัตฉันท์, อินทวิเชียรฉันท์ แต่จากการศึกษาข้อมูลโดยละเอียดแล้ว ควรเรียกว่า ปฐยาวัตคาถา อินทวิเชียรคาถา โดยผู้ศึกษาได้ยกข้อความจากพระไตรปิฎก อรรถกถา และคัมภีร์ที่เกี่ยวข้องประกอบการศึกษาวิเคราะห์ เมื่อนำอंतरคาถาในยมกวรรค มาศึกษาวิเคราะห์ตามหลักคัมภีร์ วุตโตทัยแล้วพบว่า มีลักษณะฉันท์เป็นคาถาวรรณพฤติและมาตราพฤติ บางคาถาในฉบับ

หมายถึง “ตรัส” ดังนั้น การกล่าวว่า คำว่า คโต แปลว่า “ตรัส” จึงจัดว่าผิดไวยากรณ์ ทั้งยังผิดหลักอรรถกถาที่ว่าด้วยกิริยาวิเศษคือโทษเศร้าหมองเพราะใช้คำที่คนอื่นเข้าใจได้ยาก ดูรายละเอียดใน สุโพธาสังการ คาถาที่ ๒๓.

^{๒๒} การใช้ จ ศัพท์ที่เป็นปาทปุณณินิบาด (นิบาตทำบาทให้เต็ม) ไม่มีความหมายใด ๆ ในประโยค ก็ต้องโทษตามหลักอรรถกถาที่ว่าด้วยอนัตถกโทษคือโทษไม่มีอรรถ ดูรายละเอียดใน สุโพธาสังการ คาถาที่ ๓๙.

^{๒๓} วิ.ม.อ. (บาลี) ๓/๓๐.

^{๒๔} ขุ.อป.อ.(บาลี) ๑/๒๗๘.

ภาษาไทยมีรูปแบบที่คลาดเคลื่อนไม่ตรงกับบาลีพระไตรปิฎกและหลักฉันทน์ เช่น คาถา เย ธมมา เหตุปภวา เป็นต้น

๕.๒ องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัย

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการวิจัยครั้ง คือ แนวทางหรือวิธีการใช้คัมภีร์หลักภาษาเพื่อเป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บทบาลี โดยในดัชนีพันธฉบับนี้ ได้เสนอแนวทางการวิเคราะห์บทหรือบาทคาถา ประมวลเป็นองค์ความรู้และแนวทางในการวิเคราะห์คัมภีร์อื่น ๆ ดังนี้

๑. อาศัยสูตรหรือกฎไวยากรณ์บาลีจากคัมภีร์หลักภาษาประเภทไวยากรณ์ เช่น คัมภีร์กัจจายนะ ปทฐุปลิทธิ โมคคัลลภาวะ และสัททนีติ เป็นเครื่องมือในการวิเคราะห์บท เช่น บทว่า ปาลิต ฌบับแปลเป็นไทยทุกฉบับแปลว่า “ดูก่อนปาลิตะ” แต่จากการวิเคราะห์โดยละเอียดตามคัมภีร์ไวยากรณ์แล้ว ควรแปลว่า “ดูก่อนท่านผู้มีชื่อว่า ปาละ” หรือบทว่า ดิตส ความรู้เดิมจากฉบับแปลเป็นไทยทุกฉบับจะแปลว่า (เทพดา) เหล่าไตรทศ เมื่อศึกษาโดยละเอียดตามหลักคัมภีร์ไวยากรณ์และวรรณกรรมที่เกี่ยวข้องแล้ว ควรแปลว่า เทวดา หรือ เหล่าเทวดา สวรรค์ชั้นดาวดึงส์

๒. อาศัยสูตรหรือกฎในการประพันธ์ฉันทตามคัมภีร์ฉันทน์ ได้แก่คัมภีร์วุตโตทัย ทำให้ทราบว่า อันตรคาถาในยมกวรรค จำนวน ๕๒ คาถา ประกอบด้วยวรรคพฤติ มาตราพฤติ และคาถาสัมณ นอกจากนั้น ยังได้พบแนวทางการวิเคราะห์ลักษณะฉันทในพระไตรปิฎก อรรถกถาฎีกา ฉบับภาษาไทยยังมีความคลาดเคลื่อนบางแห่ง และให้ได้องค์ความรู้ใหม่จากดัชนีพันธฉบับนี้ คือ คาถา เย ธมมา เหตุปภวา เป็นต้น ฉบับแบบเรียนพระปริยัติธรรมแผนกบาลีของคณะสงฆ์ไทย มีรูปแบบคาถาคลาดเคลื่อนจากพระไตรปิฎก อรรถกถา ฎีกา และคัมภีร์วุตโตทัย

๓. ในการศึกษาวิเคราะห์องค์ธรรมอันตรคาถาบางคาถา ทำให้พบว่า พระสาวกได้ฟังภาษิตใดๆ แล้ว บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคล ภาษิตนั้น ๆ มีเนื้อหาที่แสดงหลักอริยสัจเป็นต้นอยู่ด้วยเสมอ ผู้วิจัยทำการศึกษาคาถาที่มีเนื้อหาแสดงโลกียธรรมและโลกุตระธรรม เช่น คาถา อนิจจา วต สงขารา พบว่า คาถานี้จัดเป็นสังเวคคาถา อาคตสถานแต่และแห่งปรากฏเรื่องราวที่ปรารถถึงความตายแทบทั้งสิ้น และผู้วิจัยได้ทำการวิเคราะห์องค์ธรรมของคาถาโดยสังขจะเป็นต้นพบว่า คาถานี้ มีเนื้อหาแสดงขันธ์ ๕ และอริยสัจ ๔ ไว้อย่างสมบูรณ์ พระมหากาละผู้พิจารณาซากศพและเปล่งอุทานคาถานี้ จึงได้บรรลุพระอรหันต์ในที่สุด

๕.๓ ข้อเสนอแนะ

อันตรคาถา ในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถา มีจำนวนทั้งสิ้น ๒๖ วรรค การศึกษาครั้งนี้ กำหนดขอบเขตเพียงวรรคที่ ๑ คือยมกวรรคเท่านั้น มีคาถาจำนวนมากในคัมภีร์บาลีพระไตรปิฎก เช่น เถรคาถา เถรีคาถา อบาทานของพระสาวก ซึ่งมีเนื้อหาแสดงประวัติและการบรรลุธรรมของแต่ละรูป ควรนำมาศึกษาทั้งในด้านหลักภาษาและการวิเคราะห์องค์ธรรม

บรรณานุกรม

- มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ๒๕๐๐.**
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. ๒๕๓๕.
- _____. **อรรถกถาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
วิญญาน. ๒๕๓๙.
- _____. **ฎีกาภาษาบาลี ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์วิญญาน.
๒๕๔๓.
- ตารานาถะ. **ศัพท์สโตมมทานิธิ.** พาราณสี : โรงพิมพ์เจ้าขัมภา. ๒๕๑๑.
- พระสังฆรักขิตเถระ. **สุพุทธาลังการมัญชรี.** แปลเรียบเรียงโดย พระคันธसारากิวงส์.
กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดไทยรายวันการพิมพ์. ๒๕๔๖.
- พระกัจจายนะ. **กัจจายนพยากรณ์.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ วิริยะพัฒนาการพิมพ์. ๒๕๔๐.
- พระธรรมกิตติ. **พาลาวตาโร.** ปรีวรรตตรวจชำระโดยพระคันธसारากิวงส์. ลำปาง : จิตวัฒนาการ
พิมพ์, ๒๕๔๑.
- พระพุทธรูปปิยะ. **ปทรูปสิทธิ.** ฉบับ สยามมกุฎ ลำปางนคร ท่ามะโออาราม. กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์ ธรรมสภา. ๒๕๔๓.
- พระโมคคัลลานเถระ. **โมคคัลลานพยากรณ์ ฉบับท่ามะโออาราม.** ลำปาง : เอกสารโรเนียมเย็บ
เล่ม. ๒๕๒๑.
- พระอัครคังสเถระ. **สหุณีตีปกรณ สุตตมาลา ฉบับ ภูมิพลโลกิขุ.** กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์
มูลนิธิภูมิพล โล กิขุ. ๒๕๒๑.
- มหามกุฏราชวิทยาลัย. **ธมมปทฎกถา (ปจโม ภาค - อฎฐโม ภาค).** กรุงเทพมหานคร : โรง
พิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย. ๒๕๓๔.
- มหาอำมาตย์ จตุรงค์พล. **อภิธานปทีปิกากฎีกา.** ปรีวรรตโดยพระศรีสุทธิวงศ์. กรุงเทพมหานคร
: โรงพิมพ์ เทคนิค(๑๙), ๒๕๒๗.
- พระวรสัมโพธิมหาเถร และ พระสิริสุ่มังคลมหาเถระ. **ธมมปทมหาฎีกา และ ธมมปทฎกถาคาถา
โยชนา,** ฉบับพิมพ์โดย เสด็จพระราชกุศลในงานพระราชทานเพลิงศพ
พระวิสุทธาธิบดี (สง่า ปภัสสรมหาเถร). กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลง
กรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๕.
- สมเด็จพระพุทธชินวงศ์. **การศึกษาเชิงวิเคราะห์พระคาถาธรรมบท เล่ม ๑.** ฉบับพิมพ์ครั้งที่ ๒.
กรุงเทพมหานคร : ประยูรสาส์นไทยการพิมพ์. ๒๕๕๙.
- สุภาพรรณ ณ บางช้าง. **ประวัติวรรณคดีบาลีในอินเดียและลังกา.** กรุงเทพมหานคร :
สำนักพิมพ์จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย. ๒๕๒๖.

